

**LIIVIMAA KROONIKA
YKESCOLA ~ YKESCOLE JA ÜKSKÜLA.
TÕNU KARMA 80. SÜNNIPÄEVAKS**

URMAS SUTROP

1. Sissejuhatus

Nimed on rohkem kui paljalt nimed. Nad kannavad endas keele ja rahva ajalugu. Üksküla Liivimaal on traditsiooniline nimi, mille tähenduse üle me harilikult ei juurdle. Haritud eestlane usub enamasti, et Üksküla ja selle paiga saksakeelne ning baltisaksa aadlisuguvõsa nimi Uexküll tähendavad 'üks küla'. Näiteks kirjutas biosemiootik Kalevi Kull ajakirja *Semiotica* Jakob von Uexküllile pühendatud erinumbri sissejuhatuses, et perekonnanimi Uexküll tuleneb küla nimest Liivimaal ja tähendab eesti keeles 'üks küla' (*one village*) (Kull 2001: 9). Uexküllide kohta vt ka Hansen (1900), Uexküll (1900), Taube (1930, 1936), Johansen (1933: 861), Transche-Roseneck (1960: 18, 64–65) ja Tarvel (1982: 37).

Liivi kohanime *Ykescola ~ Ykescole* kohta leidub teateid alates 1184. aastast. Henriku Liivimaa kroonikas esineb nimi kujul *Ykescola, Ykescole, Ykescolae, Ykescolam, Ykescolensis* jne. Kroonika tekstikriitilises väljandes tehtud analüüs näitab, et ei ole võimalik otsustada, kas nime liivi-keelne kuju oli *Ykescola* või *Ykescole* (Arbusow, Bauer 1955). Ka nime saksakeelne kuju on aja jooksul varieerunud: *Ykesculle, Ixkule, Xkule, Uxkel, Uxkull, Uxkell, Ixkuill, Uexküll* (Feldmann, von zur Mühlen 1985: 656–657). Teistest erinev on nimekuju (*Domina Alheydis de*) *Ykesclere* aastast 1289 (Uexküll 1900: 14).

Arvamus, et eesti *Üksküla*, läti *Ikðīle* (< liivi *ikš* 'üks' ja *kilâ* 'küla') või saksa *Uexküll* tähendab 'üks küla', on laialt levinud rahvaetümoloo-
gia, mille aluseks on Henriku Liivimaa kroonikast tuntud liivi kohanime *Ykescola ~ Ykescole* tähenduse üksühene samastamine sama paiga hili-
sema saksakeelse nimega *Uexküll*. Nime analüüsitakse *uex+küll*, kus esi-

mene pool *uex* võrdsustatakse eesti sõnaga *üks* või liivi *ikš* 'üks', ja nime teine pool *küll* eesti sõnaga *küla* või liivi *kilâ* 'küla'. Siiski kuulub ühe küla legend folkloori ja Uexküllide perekonnapärimuse hulka (Sutrop 2003: 421, 424–425).

Kirjanduses leidub ka teistsuguseid arvamusi kohanime *Üksküla* tähenduse kohta. Näiteks on fantaseerija ning pseudoteaduslike ajalooramatute autor Edgar V. Saks oletanud, et *Ykescola* võiks olla 'isoleeritud või väljaspool asuv küla'. Esimene tõlgendus – isoleeritud küla – põhineb järgneval analüüsil. Nime esikomponenti tuleks lugeda mitte traditsiooniliselt *üks* vaid *üksi* 'eraldi, isoleeritud', seega siis 'üksi, eraldi, isoleeritud seisev küla'. Teist arvamust – väljaspool asuv küla – põhjendab Saks järgmiselt: nime esimest poolt *Ykes* tulevat hoopis lugeda *uks*, *usse* 'uks; väljaspool olev, uksest väljas; vrd ussaed' (Saks 1966: 175).

Selline arvamus kuulub ühte ritta looga, mida siinkirjutaja kuulis akadeemik Peeter Tulvistelt. Nimelt hüüdnud Noa Uexküllide esiisale, kes esimese inimesena oma naisega tema laeva jõudis: „Üks küll!“. Sellest saanud siis Uexküllide suguvõsa ja neile kuulunud küla oma nime.

Professor Wolfgang Drechsler juhtis minu tähelepanu baltisaksa literaadi Oswald Hartge (1968: 255) mälestustele, kus kõneldakse sellest, kuidas Tartu rebased pidid talveõhtutel pidutsemiseks hulga Üxkulle ja seejärel Kakskulle muretsema. Saksa tudengid hüüdsid Tartus voorimeestele „Kulle“, st eesti 'kuule!'. Tartu voorimehi kutsutigi saksa keeles „kuuledeks“ (*Kullen*). Troska ees oli harilikult üks või kaks hobust. Ühe hobusega troska oli Üxkulle, st Uexküll, aga kahe hobusega troska Kakskulle.

Baltisaksa aadel ei tundnud huvi oma nimede rahvakeelsete tähenduste vastu, kui need juhtusid olema läti, liivi või eesti päritolu. Näiteks Michael von Taube (1930: 3) märkis oma monograafias Uexküllide perekonna kohta lihtsalt, et Uexküll on Vana-Liivimaa kohanimi.

Tõenäoliselt kasutati nime *Üksküla* eesti keeles esimest korda Õpetatud Eesti Seltsi 1840. aastate maakaardil (Päll 1986: 340). Müüdi sellest, et saksakeelne *Uexküll* tähendavat eesti keeles 'üks küla', lõi Jaan Jung 1881. aastal. Ta kasutas nime *Üksküla* Liivimaa kroonika tõlkes „Läti Hendriku Liivi ma kroonika ehk Aja raamat“, mis ilmus neljas osas aastatel 1881–1883 (Jung 1881).

Käesolevas kirjatöös analüüsitakse Liivimaa kroonika nimekuju *Ykescola* ~ *Ykescole* osade kaupa. Kõigepealt võetakse vaatluse alla nime esikomponent *Ykes* ja seejärel tagumine osa *cola* ~ *cole*. Artiklis tõste-

takse esile suure liivi keele uurija Tõnu Karma teedrajavat osa *Ykescola* ~ *Ykescole* nime tähenduse avamisel.

2. Nime esikomponent *Ykes*

Liivi kohanime *Ykescola* ~ *Ykescole* esikomponent *Ykes* võrdsustatakse sageli eesti sõnaga *üks* või liivi *ikš* 'üks' ja nime teine pool *cola* ~ *cole* eesti sõnaga *küla*, liivi *kilâ* 'küla'.

Julius Mägiste, tuntud eesti keeleteadlane eksiilis, on osutanud, et nime esimest osa *Ykes* ei ole kunagi hääldatud kujul *üks*, vaid kujul *ik(-)* (Mägiste 1962: 317). Liivimaa kroonika uustõlke toimetaja ja kommenteerija Enn Tarvel leidis Mägiste märkusele tuginedes, et *Ykescola* ~ *Ykescole* tuleks lugeda kujul *Ikesküla* (Tarvel 1982: 25). Eesti keeleteadlase Paul Alvre arvates hääldus Liivimaa kroonikast tuntud liivi kohanimede *Ykewalda* (selle nime teine pool on *vald* 'piirkond, territoorium') ja *Ykescola* esikomponent *ikä* ja oli tuletatud tüvest **ikä-* 'iga' (Alvre 1985: 34).

Varem on soome keeleteadlane Heikki Ojansuu oletanud, et *Yke* tuleb kohanimelises *Ykewalda* lugeda kujul *ikkä* või *ikkä* 'ikka, alati', mis on illatiiv tüvest **ikä-* 'iga'. Ojansuu arvates on *Ykes* nimes *Ykescola* eelmisest erinev. Ta esitas rekonstruktsiooni *Ükkäskülä*, mis on tuletatud kujust **Ükkäiskülä* 'Ükkäs-/Ükkäis-küla' (Ojansuu 1920: 59–60). Ehkki ta ei analüüsinud nimekomponenti *Ükkäs/Ükkäis*, on ilme, et ta pidas *s* elementi sõnas *Ykes* soome **Ükkänen* või **Ükkäinen* omastava tunnuseks (vrd ka soome *ykkönen* 'üks, esimene').

Ka väljapaisetev liivi keele asjatundja Tõnu Karma, Riias elav ja töötav eesti keeleteadlane, on veenvalt näidanud artiklis „Seitse liivi kohanime Väina jõe kallastelt”, et *Ykes* on tuletatud tüvest **ikä-* (Karma 1994: 152). Edasise analüüsi jaoks on oluline märkida, et läänemeresoome tüvi **ikä* ~ **ika*, liivi *igâ* tähendusega 'vanus, eluiga' oli kasutusel vanades läänemeresoome isikunimedes, nt liivi *Ike*, *Ykemele* või soome isikunimed *Ikainen*, *Ikanen* jt (Stoebke 1964: 28, 85, 137).

Tõenäoliselt on *Ykes*, mis hääldus *Ikes*, ainsuse omastav kujust **Ike-i* või **Ike-in*. Mõlemad nimetava kujud **Ike-i* ja **Ike-in* olid 12. sajandi lõpu liivi keeles võimalikud. Sama tüve *i*-kujuline vorm on teada liivi isikunimest (*Antiquus*) *Ygay* ~ *Igay*, mis on taandatav kujule **igâ+i* (Kiparsky 1938: 247). Võimalikku *in*-lõpulist nimetavat toetab kaudselt asjaolu, et sufiks *in* (kujust **-inen*) oli Salatsi liivi keeles veel 19. sajandil

di lõpul sporaadiliselt kasutusel (Posti 1942: 280). Isikunimes on selline *n* lõpp kirja pandud ka näiteks Kura liivi isikunimes *Ilen* (*Yhlen*) 1407. aastal (Kiparsky 1939: 395).

Ka koha- ja isikunimeses levinud sufiksi *-ne* ~ *-se* vaheldus eesti keeles või *-(i)nen* ~ *-(i)sen* vaheldus soome keeles on regulaarne. Kaasaegses liivi keeles on sufiksi nasaalne komponent läinud kaduma ning nimetavas käändes esineb see kujul *-i*, mis on tuletatud sufiksist **inen*. Liivi nimetavas käändes vaheldub sufiks *-i* omastava kujuga *-z(õ)*, mis on tuletatud kujust **-isen*.

Läänemeresoome vanas nimesüsteemis võis sufiks *-(i)nen* osutada, et nimi on patronüümne. Kui nimekuju *Ikei* (*Ikein*) osutab patronüümsele nimele, siis võime seda analüüsida järgnevalt: *Ike-i* või *Ike-in* on *Ike* poeg (vrd Kettunen 1955: 193). Patronüümsed sufiksivormid olid nimedes kasutusel ka balti keeltes. Isikunimi *Igate* ~ *Igathe* võib olla kontaminatsioon liivi tüvest **igâ* ja balti patronüümsest sufiksist *-ât-* (Kiparsky 1938: 248). Ka seda nime võib interpreteerida kujul 'Igâ (Ike) poeg'.

3. Nime järelkomponent *cola* ~ *cole*

Nagu me eelmises peatükis nägime, on keeleteadlaste üldine arvamus, et *Ykes* ei tähenda 'üks' ning tuleb lugeda *ikes*. Nime järelkomponendist *cola* ~ *cole* loetakse enamasti välja tähendus 'küla ~ külä'. See võib ju nii olla, aga Henriku Liivimaa kroonikas on küla tähenduses kasutatud sõnakuju *culle* ~ *culla*. Näiteks Liivi kohanimeses *Ymmeculle* ja *Wendeculla*, kus *ü* asemel on kirjutatud *u*. Lugejal tekib õigustatud küsimus, miks peaks nime järelkomponendis *cola* ~ *cole* lugema *o ü*-ks. Ühekordne *l* kujus *cola* ~ *cole* võib osutada sellele, et esisilbi vokaal *o* tuleb lugeda pikalt. Kahekordne *l* kujus *culle* ~ *culla* osutab sellele, et esisilbi vokaal *u* [ü] on lühike.

Nime järelkomponendi analüüsil tuleb jälle esile tõsta Tõnu Karma teeneid. Ta on osutanud, et järelkomponendi *cola* ~ *cole* on võimalik analüüsida kahel viisil. Esiteks *kôle* 'koole' ning teiseks *kôla* 'saar, saareke, kuiv koht (liivaseljäändik) vees' (Karma 1994: 152).

Vahemärkusena tuleks lisada, et Üksküla (Ikõõile) asub Väina jõe paremal kaldal 28 km Riiast ülesvoolu. Esimene puukirik ehitati Üksküllasse juba aastal 1184. Hiljem püstitati selle asemele tugev kivehitus. Praegu on ajaloolise Üksküla koos kiriku ja linnuse varemetega üle ujuutanud Riia hüdroelektrijaama veehoidla. Vee kohal kõrguvad ainult kiri-

ku varemed, mille kõrvale on kuhjatud kunstlik saareke turistide lõbusõitude jaoks.

Kahjuks on sõna *kûoïma*, mis on vastavusse viidud Lauri Kettuneni rekonstrueeritud tüvega **kôlimâ* 'koole', teada ainult Kura liivi murretest. Lauri Kettunen (1938: 164a) annab oma sõnaraamatus selle sõna tähenduseks 'soine süvend (*sumpfige Vertiefung*)'. Tiit-Rein Viitso on (suuliselt) lisanud, et *kûoïma* tähistab Kura rannas sügavaid niiskeid auke ammu metsastunud luidete vahel. On huvitav, et *kûoïma* 'niiske süvend' on tähenduselt vastupidine sõnale *kôlimâ* 'koole – madal vesi'. Semantilisel siin vastuolu ei ole. Samasugune vastastähendus on registreeritud ka eesti murretes. Näiteks Setu *kuul* (vrd eesti *koole*) tähendab 'jõe säng või sügav koht jõe käärus' (Pall 1969: 83, vt Kooloja).

Ei ole põhjust eeldada, et juba 12. sajandi lõpus oleks pikk vokaal *ô* sõnas **kôlimâ* muutunud diftongiks *uo* nagu liivi sõnas *kûoïma*. Samas on võimalik, et sõnalõpu nasaal *m* oli sel ajal juba kadunud: *kôle* < **kôlem*, vrd eesti *koole*, omastav *koolme*.

Tiit-Rein Viitso on ühes kirjalikus kommentaaris käesoleva artikli käsikirja kohta osutanud, et „*kûoïma*, st *kûo³ma* on (nõrgaastmeline!) *a*-tüvi. Üldjuhul *a*-tüve 1. silbis polnud pikka vokaali. Siserekonstruktsioon annab tüveks hoopis **koilma*. Varasem kuju **kôlimâ*, nagu Kettusel, pidanuks andma nüüdseks *†kûoïmô* [*kûo³mô*], mis oleks liitsõna. Meie *koolle*: 'koolme oodatav vaste oleks *†kûoïim*. Nii et Kura liivis on miski vist korrast ära ... Aga ehk see polegi *koolme* vaste, sest kui *koole* on *madal* koht, siis see lääneliivi *kûoïma* on *sügav* koht.”

Eelnevast järeldub, et *cola* ~ *cole* tähendus 'koole' on vähemtõenäoline kui *kôla* < **kalla* 'saar, saareke, kuiv koht (liivaseljäandik) vees'. Seda oletust toetab kaudsetl ka asjaolu, et see sõna esineb sageli läänemeresoome hüdronüümides (Kettunen 1938: 149a).

Mõlemad tõlgendused toetavad hüpoteesi, et *Ykescola* ~ *Ykescole* oli koht Väina jõe ääres, kus oli võimalik ületada jõge kahlates hobustega läbi koolmekoha või üle liivaseljäandike ja/või -saarekeste. Tõnu Karma on kirjutanud, et *Ykescola* ~ *Ykescole* juures oli Väina jõel koolmekoht, kus nii kaupmehed kui ka sõjamehed ületasid jõge ilma paatideta. Küllalt tõenäoliselt paiknes seal ka liivlaste muinaslinnus (Karma 1994: 152).

4. Lõpetuseks

Henriku Liivimaa kroonikast tuntud liivi nime *Ykescola* ~ *Ykescole* tuleks lugeda *Ikeskoola* või *Ikeskoole* ning seda võiks küllalt suure tõenäo-

susega interpreteerida kui liivi üliku pojale Ike (või ülikule Ikei(n)) kuulunud koolmekohta või liivasaarekesi, st paika, kus oli võimalik ilma paatideta ületada Väina jõge.

Tõenäoliselt hakati nime järelkomponenti *cola* ~ *cole* tõlgendama külana juba 13. sajandi lõpul (vt Sutrop 2003: 425). Sellist arvamust toetab ka 13. sajandi lõpust pärit Liivimaa vanem riimkroonika, kus Henriku Liivimaa kroonika *Ykescola* ~ *Ykescole* esineb kujul *Ickesculle*, *Ickeskule* ja *Ikeskule* (Eelmäe 2003).

Käesolevas artiklis jäi käsitlemata hüpoteetiline võimalus, et *Ykescola* ~ *Ykescole* esikomponenti tuleks lugeda *ikkes*, seega siis *ikkes koole* – koht, kus Väina jõge sai ületada *ikkes* härgade abil (vrd inglise kohanime *Oxford* ‘härjakoole’).

Isikunimel *Ike* on auväärne tähendus ‘iga, eluaeg’. Oletatavasti oli Liivimaal suur võim Ike ülikuperekonna käes, sest nad kontrollisid kaupmeeste ja sõjasalkade liikumist *Ykescola* ~ *Ykescole* juures üle Väina jõe. Liivi isikunimest kujunenud kohanimi muutus feodaalseks saksa kohaja perekonnanimeks *Uexküll*. Eestlased ja baltisakslased andsid sellele 19. sajandi teisel poolel eksitava rahvaetümoloogia *Uexküll* > *üks küla* > *Üksküla*. Eestis on Ükskülast saanud traditsiooniline nimi. Samuti on juhtunud ka Lätis, kus *Uexküll* on saanud liivikeelse vaste Ikõiile ‘üks küla’.

Tänu

Pean oma kohuseks tänada suurt liivi keele asjatundjat juubilar Tõnu Karmat huvitavate ja uusi mõtteid tekitavate arutelude eest Riias, Tartus ja Tallinnas. Samuti tänan kasulike märkuste eest professor Tiit-Rein Viitsot, dr Kalevi Kulli ja EKI sektorijuhatajat hr Peeter Pälli. Lõbusate Uexkülli lugude eest tänan akadeemik Peeter Tulvistet ja professor Wolfgang Drechslerit.

Kirjandus

- Alvre, Paul 1985.** Eesti ja liivi keeleaines Henriku Liivimaa kroonikas (III). Kohanimed 1. – Keel ja Kirjandus 1, 32–26.
- Arbusow, Leonid, Albert Bauer (Bearb.) 1955.** Heinrichs livländische Chronik. 2. Aufl. Hannover: Hansche Buchhandlung.

- Eelmäe, Urmas (tõlkija ja kommenteerija) 2003.** Liivimaa vanem riimkroonika. Teaduslik toimetaja Enn Tarvel. Tallinn: Argo.
- Feldmann, Hans, Heinz von zur Mühlen (Hrsg.) 1990.** Baltisches Historisches Ortslexikon. Teil II: Lettland (Südlivland und Kurland). Köln / Wien: Böhlau Verlag.
- Hansen, Gottlieb Olaf 1900.** Geschichte des Geschlechtes derer von Uexküll. Bd. 1. Reval: Kluge & Ströhm.
- Hartge, Oswald 1968.** Auf des Lebens großer Waage. Erinnerungen 1895–1939. Hannover-Döhren: Verlag Harro von Hirschheydt.
- Johansen, Paul 1933.** Die Estlandliste des Liber Censur Danicae. Kopenhagen: H. Hagerup / Reval: F. Wassermann.
- Jung, Jaan (väljaandja) 1881.** Läti Hendriku Liivi ma kroonika ehk Aja raamat. 1. vihk. Tartu: H. Laakmann.
- Karma, Tõnu 1994.** Septiõi lībiski vietvārdi Daugavas krastos. – Daugavas raksti: no Rīgas līdz jūrai. V. Villeruža (sast.). Rīga: Zinātne, 150–154.
- Kettunen, Lauri 1938.** Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Kettunen, Lauri 1955.** Etymologische Untersuchungen über estnische Ortsnamen. Helsinki.
- Kiparsky, Valentin 1939.** Die Kurenfrage. Helsinki.
- Kiparsky, Valentin 1938.** Ostseefinnische Personennamen aus lettländischen Sammlungen. – Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft 1936. Tartu.
- Kull, Kalevi 2001.** Jakob von Uexküll: An Introduction. – Semiotica 134, 1/4, 1–59.
- Mägiste, Julius (tõlkija) 1962.** Henriku Liivimaa kroonika. Stockholm: Vaba Eesti / Rome: Maarjamaa.
- Ojansuu, Heikki 1920.** Suomalaista paikannimitutkimusta. I. Tähänastisen tutkimuksen arvostelua. (Turun suomalaisen yliopistoseuran julkaisuja.) Turku: Otava.
- Pall, Valdek 1969.** Põhja-Tartumaa kohanimed. Kd. 1. Tallinn: Valgus.
- Päll, Peeter 1986.** Eestikeelseid naabrusnimesid. – Keel ja Kirjandus 6, 330–341.
- Posti, Lauri 1942.** Grundzüge der livischen Lautgeschichte. Helsinki.
- Saks, Edgar V. 1966.** Esto-Europa: A treatise on the Finno-Ugric primary civilization in Europe. (= Studies in Ur-European History, 2.) Montreal & Lund: Verlag Vöitleja.
- Stoebke, Detlef-Eckhard 1964.** Die alten ostseefinnischen Personennamen im Rahmen eines urfinnischen Namensystems. Hamburg: Leibniz-Verlag.
- Sutrop, Urmas 2003.** Names are more than names: a note about the name Uexküll. – Semiotica 147, 1/4, 421–427.

- Tarvel, Enn (toimetaja ja kommenteerija) 1982.** Henriku Liivimaa kroonika. Tõlkinud Richard Kleis. Tallinn: Eesti Raamat.
- Taube, Michael Freiherr von 1930.** Die von Uxkull. Genealogische Geschichte des uradligen Geschlechts der Herren, Freiherren und Grafen von Uxkull 1229–1929. 1. Teil. Berlin.
- Taube, Michael Freiherr von 1936.** Die von Uxkull. Genealogische Geschichte der Gesamtfamilie von Uxkull [Stammhaus Schloss Fickel] 1229–1929. 2. Teil. *S. l.*
- Transche-Roseneck, Astaf von 1960.** Die ritterlichen Livlandfahrer des 13. Jahrhunderts. Eine genealogische Untersuchung. Hrsg. von Wilhelm Lenz. (= Marburger Ostforschungen 12.) Würzburg: Holzner-Verlag.
- Uexküll, Alexander Baron 1900.** Vom Ursprung der Uexküll'schen Familie. Bemerkungen über die Geschichte derer von Uexküll von G. O. Hansen (Reval 1900). Gebweiler: J. Dreyfus.

***Ykescola ~ Ykescole* attested in the *Chronicle of
Henry of Livonia* and *Üksküla* (Uexküll).
To Tõnu Karma on his 80th birthday**

Urmas Sutrop

The widespread assumption that the Estonian name Üksküla, Latvian Ikši ile (from Livonian *ikš* ‘one’ and *kilâ* ‘village’), German Uexküll means ‘one village’ is based on folk etymology, where the German place and family name *Uexküll* is analysed as a compound *uex+küll*. The first part *uex* is identified with the Estonian *üks* ‘one’ and the second component *küll* with the Estonian *küla* ‘village’. Such etymology is based on a folk etymological reanalysis of the original Livonian (not Estonian, but also Finno-Ugric) place name *Ykescola ~ Ykescole* attested in the *Chronicle of Henry of Livonia* at the end of the 12th century (first mentioned in 1184).

The most credible reading of the place name *Ykescola ~ Ykescole* is, however, „the ford or islet(s), i.e. a place (on the Western Dvina) where it was possible to cross the river, belonging to the son of the nobleman Ike (or to the nobleman Ikei(n)”. The personal name *Ike* has the honourable meaning ‘age, lifetime’. The noble Ike family had a great power in Livonia. They controlled the military and trade traffic across the Western Dvina at *Ykescola ~ Ykescole*. Later, the toponym became the German place name as well as the feudal family name Uexküll. Estonians, Latvians and Baltic Germans each gave this name their own vernacular reinterpretation, respectively, Üksküla, Ikši ile, or Uexküll ‘one village’. That folk etymology belongs to the Uexkülls’ (20th century) family lore and the Estonian folklore.